

degelijk oog gehad voor de praktijk, maar heeft daarover weinig kunnen vinden in de door hem geraadpleegde literatuur en dat is hem niet aan te rekenen.

Toch vraag ik mij af of een onderzoek in archieven geen antwoord zou kunnen geven op sommige in dit werk wel gestelde maar niet opgeloste vragen. Ik denk dan aan een systematisch onderzoek van de inspectieverslagen van schoolopzieners en het raadplegen van archieven van scholen, waar misschien nog schoolwerk in bewaard bleef. Een dergelijk onderzoek is erg arbeidsintensief en ik begrijp heel goed dat Geel de praktijk van het stelonderwijs daarom niet heeft kunnen behandelen. Maar zijn bijdrage is echter wel een stimulans en een leidraad voor verder onderzoek geworden.

E. P. de Booy

D. van Lente, *Techniek en ideologie. Opvattingen over de maatschappelijke betekenis van technische vernieuwingen in Nederland, 1850-1920* (Dissertatie Rotterdam 1988; Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1988, vi + 230 blz., f55,-, ISBN 90 6243 096 1).

Exact zeventig jaar geleden wilde machinefabrikant J. C. Dufour op zijn bedrijfsschool geschiedenis invoeren ten koste van de technische vakken. Dit is een alleraardigst detail uit D. van Lentes inventarisatie van de tussen 1850 en 1920 in Nederland levende ideeën, hoe de samenleving moest reageren op de introductie van nieuwe technieken. Techniek wordt in dit boek zeer breed opgevat; zij is identiek aan wat H. U. Wehler en anderen modernisering hebben genoemd. Het boek is evenwel meer dan een analyse van het denken over de gevolgen van techniek. Elders heeft de auteur technische ontwikkeling omschreven als 'een manier van politiek bedrijven ... We zouden zelfs willen stellen dat de techniek in onze samenleving het middel bij uitstek is om eigen doelstellingen te verwezenlijken'<sup>1</sup>. *Techniek en ideologie* is ook een onderzoek naar de maakbaarheid van de technische samenleving.

Het boek valt uiteen in twee delen. In het eerste komen de opvattingen van de belangrijkste ideologische stromingen aan bod. Welke visie ontwikkelden de Nederlandse zuilen op de relatie techniek en maatschappij? De taak van het lager technisch onderwijs en de positie van de ambachtelijke nijverheid waren toentertijd thema's, die de stromingen gelegenheid boden zich te profileren in meer concrete beschouwingen. Hierover handelt het tweede deel.

Er bestaan interessante historische boeken over management-ideologieën of intellectuelen als dienaren van industriële machthebbers. Er zijn nauwelijks studies die de mentaliteit van een hele samenleving proberen te vatten. Dit boek laat zien, dat zulke geschiedschrijving kan leiden tot een waardevolle verbreding van het perspectief. Zo wordt in het debat over de industrialisering van Nederland even regelmatig als terloops gewezen op het belang van het kleinbedrijf en de middenstand. Tot de eerste wereldoorlog was meer dan de helft van de beroepsbevolking in de nijverheid te werk gesteld in bedrijven van minder dan tien personeelsleden. De daadwerkelijke aandacht van het historisch metier voor kleinbedrijf of middenstand staat geenszins in verhouding tot dit cijfer. De verkenning in dit boek is derhalve toe te juichen.

De schrijver is zo ambitieus ideologieën te willen analyseren als technieken om mensen te mobiliseren en veranderingen te bewerkstelligen. Heerste de opvatting dat techniek niet te beïnvloeden was of leverde de ideologie een bijdrage tot selectie van technieken mede vanuit de wenselijkheid van bepaalde maatschappelijke implicaties? Opmerkelijk is de stelling, dat de gereformeerde zuil de enige was die een eigen techniekfilosofie ontwikkelde. De omhelzing van

moderne techniek, gekoppeld aan een kritische houding ten opzichte van de moderne cultuur, maakte de gereformeerden weerbaar en droeg bij aan hun maatschappelijk succes. Echter, het boek maakt mijns inziens noch het unieke karakter van de gereformeerde techniekfilosofie duidelijk, noch hoe en in welke mate de ideologie zelf een 'productie kracht' vormde.

Ook elders overtuigt het boek niet altijd waar het de interacties tussen ideologie en technische ontwikkeling, tussen bewustzijn en zijn, behandelt. Mijns inziens is dit vooral een gevolg van de nadruk op de ideologieën van politieke stromingen en de impressionistische wijze waarop de technische werkelijkheid wordt behandeld. Een analyse van de onzichtbare hand van het politieke bedrijf als kader van het bewustzijn van politieke stromingen ontbreekt. Het enige voorbeeld van sturing van de technische ontwikkeling was, aldus Van Lente, het succes van de propaganda voor het gebruik van kleine machines in de ambachtelijke sector. Het boek laat evenwel niet zien of het denken in dit geval meer deed dan de ontwikkelingen van techniek en markt volgen. De auteur claimt, dat door de mechanisatie het tempo van de (relatieve) achteruitgang afnam. De negatieve groeivoet berekend met behulp van de cijfers op pagina 124 wijst echter in de tegengestelde richting.

Van Lente laat goed de horizon zien van het denken over techniek en maatschappij in Nederland. In het oosten schreef O. Spengler over de moderne wereld en het verdwijnen van de 'Raubtiernatur' van de uitvinder. J. Schumpeter voorspelde, dat de Carnegies en Rockefeller's niet alleen de slippedragers van de kleine ondernemers zouden zijn, maar ook ooit het kapitalisme zelf ten grave zouden dragen<sup>2</sup>. De visioenen van Nederlandse ideologen waren anders, meer pragmatisch. Kenmerkend was Kuypers verzuchting: 'in menige gelagzaal zat men reeds bij electrisch licht en gelijkmatige stoomverwarming, terwijl in tal van kerken bittere koude werd geleden en bij een wat late namiddagbeurt schemer het gebouw overtoog'.

1 D. van Lente, J. Schot, 'Heijenbrock en de Nederlandse industrialisatie', in: W. Buitelaar, e. a., ed., *In het spoor van Heijenbrock* (Amsterdam, 1988) 28.

2 O. Spengler, *Der Mensch und die Technik. Beitrag zu einer Philosophie des Lebens* (München, 1931) 50, 54; J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (Londen, 1959) 134.

B. Gales

H. de Frankrijker, *De katholieke onderwijzersopleiding. Organisatie en ideologie 1889-1984* (Dissertatie Leiden 1988; Nijkerk: Intro, 1989, 209 blz., f39,50, ISBN 90 266 1916 2).

Naast de kerken, de arbeidersbeweging en (later) de massamedia, is het vooral het onderwijzend personeel van de lagere scholen geweest dat gedurende de afgelopen eeuw een voorname rol heeft gespeeld in de verspreiding van kennis en beschaving onder het volk. Opvattingen over godsdienst, menselijkheid, moraal en over maatschappelijke verhoudingen hebben via de veelal zeer fatsoenlijke stand van de onderwijzers en onderwijzeressen ook de laagste lagen van de bevolking bereikt, en hebben daar hun dubbele werking uitgeoefend van disciplineren en emancipatie, van machtsuitoefening en humanisering, van aanpassing en horizonverbreding.

Rooms-katholieke instellingen hebben sinds de late negentiende eeuw een groot aandeel gehad in de opleiding van docenten voor het basisonderwijs. Met de dissertatie van de onderwijskundige Hans de Frankrijker hebben we nu een overzicht van de voornaamste ontwikkelingen in opzet, omvang en vormgeving van de katholieke onderwijzersopleidingen in de laatste honderd jaar en een beeld van verschuivingen in de daar heersende sfeer, denkbeelden en idealen.